

АНКАШОВ Ы.Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

АНКАШОВ Ы.Б.

КНУ имени Ж. Баласагына

ANKASHOV R.B.

KNU named after J. Balasagyn

КИЧИ НАРЫН ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНЫН ЛАНДШАФТТЫК СТРУКТУРАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТНОЙ СТРУКТУРЫ БАССЕЙНА РЕКИ МАЛЫЙ НАРЫН

PECULIARITIES OF THE LANDSCAPE STRUCTURE OF THE RIVER BASIN SMALL NARYN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттык структурасынын өзгөчөлүгү, алардын таралуу мыйзам ченемдүүлүгү жана ошондой эле аймактын ландшафттык структурасынын калыптануу жана өнүгүү шарттарына тийгизген негизги факторлор жөнүндө кеңири маалымат берилген.

Аннотация: В данной статье представлена подробная информация об особенностях ландшафтной структуры бассейна реки Кичи Нарын, закономерностях распределения, а также об основных факторах, влияющих на формирование и развитие ландшафтной структуры региона.

Abstract: This article provides detailed information on the features of the landscape structure of the river basin Small Naryn, the regularities of their distribution, as well as the main factors influencing the formation and development of the landscape structure of the region.

Негизги сөздөр: ландшафттын структурасы; жаратылыш территориялык комплекс; климат; морфотектоника; экспозиция; бийиктик зоналуулук; рельеф.

Ключевые слова: ландшафтная структура; природный территориальный комплекс; климат; морфотектоника; экспозиция; высотная поясность; рельеф.

Keywords: landscape structure; natural territorial complex; climate; morphotectonics; exposure; altitudinal belt; relief.

Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттары өзүнүн жалпы бир түрдүүлүгү, аз контрастуулугу жана мозаикалуулугу менен мүнөздөлөт. Ал климаттык шарттардын жалпысынан кургакчыл (ариддик) жана бийик тоолуу болушу менен аныкталат. Ландшафттык мозаикалык бийиктик жана экспозициялык, ошондой эле геоморфологиялык өзгөчөлүктөрдөн пайда болот.

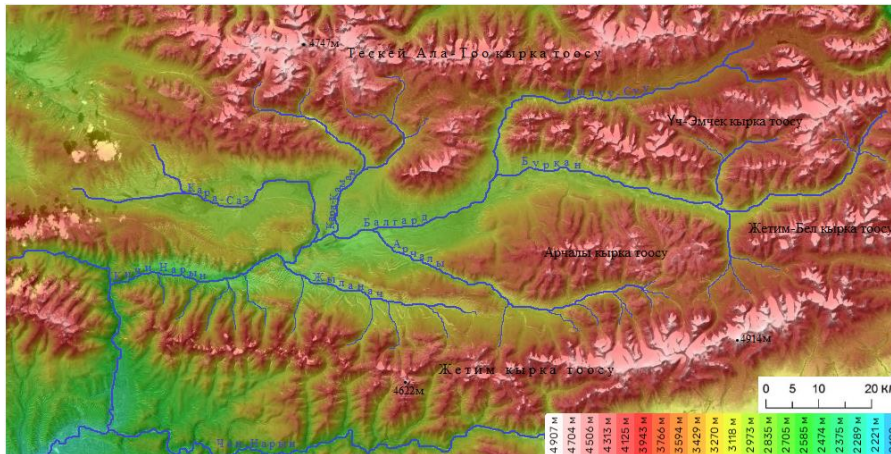
Жанаша жаткан Чоң Нарын өрөөнүнө салыштырганда Кичи Нарындын кургакчыл болушу батыш аба массаларынан Капка-Таш кырка тоосу менен далдаланышы жана өйдөлөп жылган абанын кууш капчыгайды

өрдөбөй, үч капчыгайга бөлүнүп жайылып көтөрүлүшү интенсивдүү конденсацияга шарт түзбөйт.

Ландшафттын структурасынын татаалдыгы геологиялык түзүлүштүн өнүгүү тарыхы, орографиясы, климаттын жалпы кургакчылыгы, бийиктиктин чоң амплитудалары менен шартталган. Ар кандай экспозициялык багыттагы (ным алып келүүчү аба массаларына жана инсоляцияга карата) шарттары ар түрдүү болгон тоо кыркаларынын капталдарында бийиктикке жараша өзгөрүп турган ар кандай типтеги ландшафттардын пайда болушуна алып келген жана өнүгүп жатат. Ошондой эле Кичи Нарындын

алабынын ландшафттык структурасынын батыштан чыгышты карай айырмачылыктарын да байкоого болот, ал атмосфералык циркуляциянын жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө жана бийиктикке байланыштуу (батыштагы өрөөндөргө жарым чөл, кургак талаа, саздактуу талаа, Кичи Нарындын тар капчыгайында бир аз бадалдуу шалбаа жана

токой кездешсе, ал эми чыгыш бөлүгүндө талаа, субальп шалбалуу талаа, альп шалбалуу талаа таралган). Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттык структурасынын татаалданышына аймактагы ойдуңдуу өрөөндөрдүн ар кандай абсолюттук бийиктикте жатышы да өзүнүн таасирин тийгизет [2; 3].

Кичи Нарын дарыясынын алабынын физгеографиялык карта-схемасы

Жогоруда көрсөтүлгөндөй Кичи Нарын дарыясынын алабы бийиктиктин өзгөрмөлүүлүгүнө, рельефинин татаалдыгына, климаттын, өсүмдүктөрдүн жана топурак катмарынын ар түрдүүлүгүнө алып келген карама-каршылыктардын аймагы. Демек, бул жерде жаратылыш территориялык комплекстердин таралышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү ар түрдүү жана татаал болуп чыгышы табигый нерсе жана мунун бир нече себеби бар:

- аймактын батыштан чыгышка карай кеңдик багытында созулуп жатышы;
- негизги тоо кыркаларынын жана алардын каптал тилкелеринин жайгашуусунун ар түрдүүлүгү;
- топурактын жана өсүмдүктөрдүн вертикалдуу таралышын аныктоочу жогорку гипсометриялык амплитуда;

➤ тоо тектердин ар-кандай литологиялык курамы – тоо аралык ойдуңдуу-өрөөндүү аймактардын жана тоо кыркаларынын капталдарынын топурак-өсүмдүк катмарынын субстратынын ар түрдүүлүгү;

➤ жергиликтүү жаратылыш территориялык комплекстердин пайда болушун аныктоочу сандык жана сапаттык жактан ар түрдүү геохимиялык айырмачылыктардын пайда болушуна алып келген ар кандай геохимиялык процесстер.

Натыйжада, аймактын бийик тоолуу өрөөндөрүн курчаган тоо капталдары айрым жалпы жана жеке мүнөздөмөлөргө ээ, бул ар кандай даражадагы жаратылыш территориалдык комплекстердин жайгашуу өзгөчөлүктөрүнөн жана бийиктик

зоналарынын түзүлүшүндө чагылдырылат. Аймактын тоолорунда бийиктик зоналуулуктун пайда болушу өтө ар түрдүү, анткени түздүк аймактарга мүнөздүү нымдуулуктун жана жылуулук режиминин аздыр-көптүр акырындык менен өзгөрүшүнүн көрсөткүчү тоолу аймактарда каптал беттердин караган багытына жана рельефинин татаалдыгына жараша кескин түрдө өзгөрүүнүн натыйжасында табигый чөйрөдөгү өзгөрүүлөр көбүнчө дискреттүү, кескин термелүүчүлүк мүнөзгө ээ болот, бул өзгөчө ар кандай гипсометриялык деңгээлдеги же ар кандай экспозициядагы тоо капталдарында жакын жайгашкан ландшафттарды салыштырганда ачык-айкын байкалат.

Тоолу аймактарда климаттык факторлор негизинен бийиктик зоналуулуктун мыйзам ченемдүүлүгүнө баш ийет, анткени көптөгөн табигый процесстердин жылуулук-энергетикалык базасы күн радиациясынын режими менен тыгыз байланышкан. Радиациялык жылуулук алмашуунун мүнөзү бул жерде өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ: кеңдик зоналуулуктун көрсөткүчү адатта экинчи планга жылат, анткени Кичи Нарын дарыясынын алабында түндүктөн түштүккө карай созулуп жаткан тоо кыркалары кезикпейт жана аймактагы жалпы радиациянын жылдык мааниси 1° кеңдикте 3% гана өзгөрөт. (Будыко 1971).

Тоолуу аймактарда радиациялык жана жылуулук балансы атмосферанын тунуктугунун жогорулашына жана абанын температурасынын төмөндөшүнө байланыштуу бийиктеген сайын өзгөрөт. Демек Кичи Нарын дарыясынын алабынын деңиз деңгээлинен бир кыйла бийиктикте жатышы жана аймактын тоолорунун кыркаларына жакын жайгашкан абанын тунуктугу күн радиациясынын жогорку интенсивдүүлүгүн жана ачык күндөрдүн көрсөткүчүнүн көп болушун (жыл ичиндеги булутсуз ачык күндөрдүн узактыгы 2500 сааттан ашат) шарттайт жана каралып жаткан аймактын ландшафттык структурасы өзгөчө радиациялык режимдин шартында (радиациялык баланстын чоң маанилери жана анын бийиктикке жараша тез өзгөрүшүнүн

негизинде) түзүлөт жана бул аймактагы ландшафттын контрастуулугунун негизги себептеринин бири болуп эсептелет.

Ландшафттардын өнүгүшүнө таасир этүүчү дагы бир маанилүү климаттык фактор бул абанын температурасы. Кичи Нарын дарыясынын алабында кырка тоолордун капталдарынын түндүк экспозицияларындагы жылдын жылуу мезгилиндеги температуралык градиенти ар бир 100мге 0,6дан 0,8 $^\circ$ чейин жетет. (Справочник по климату СССР, 1966). Бирок айрым кууш ойдундуу-өрөөндүү аймактардын таманында кыш айларында муздак аба топтолуп температуранын инверсиясына алып келет, ал эми жылуу мезгилде тоо капталдарынын экспозициянын күнгөй беттен тескей бетти карай температуранын төмөндөшү байкалат.

Нымдуулук менен камсыз болуу шарттарын карай турган болсок В.Л. Шульц (1943) Орто Азия боюнча берилген илимий материалдардын негизинде атмосфералык жаан-чачындын көрсөткүчүнө жана анын таралышына таасир этүүчү жаңы факторлорду аныктаган. Бул факторлорго абсолюттук бийиктик, аймактын нымдуу аба массалардын таралуу багытына карата алган оорду, нымдуу аба массаларынын жеткиликтүүлүгү кирет жана максималдуу эффект бардык үч фактордун жагымдуу өз ара аракеттенүүсү менен жетишилет. Мындай жагымдуу климаттык шарт Кыргызстандын ички борбордук бөлүктөрүнө, анын ичинде каралып жаткан аймака мүнөздүү эмес.

Кичи Нарын дарыясынын алабындагы атмосфералык жаан-чачындын жылдык орточо көрсөткүчү 300-400мм жана жаан-чачындын айлар боюнча бөлүштүрүлүшүнүн так мезгилдүүлүгү байкалат: жалпы көрсөткүчү боюнча жылуу мезгилдин жаан-чачыны басымдуулук кылат. Тактап айтканда июль жана август айларында жаан-чачын көп жаайт жана ушул эле эки айдын ичинде жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү, жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 60% түзөт. Жазгысын жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү 25%, күзүндө жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү 10%, а.э. кыш мезгилинде жааган

атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 5% гана түзөт. Аймакта жайгашкан кырка тоолордун кыр бөлүктөрүндө жаан-чачын көп учурда жайында да катуу түрдө түшөт.

Кичи Нарын дарыясынын алабындагы рельефтин төмөнкү ярусунда буулануунун көрсөткүчү жаан-чачындын жылдык көлөмүнөн жогору болушунун негизинде нымдуулуктун жетишсиздиги байкалат жана бул өз кезегинде жарым чөл жана кургак талаа ландшафттарынын басымдуу болушун, ал эми рельефтин ортоңку жана жогорку ярустарында тескерисинче нымдуулуктун көрсөткүчү жетишээрлик же жогору болушу менен талаа, шалбаа жана шалбалуу талаа ландшафттарынын таралуусун шарттайт.

Аймактын ландшафттык структурасындагы болуп жаткан азыркы өзгөрүүлөр негизинен эндогендик рельеф түзүүчү процесстердин жана антропогендик аракеттердин таасири астында жүрүүдө.

Кичи Нарын дарыясынын алабынын ландшафттары негизинен анын аймагындагы жогорку сейсикалык активдүүлүктүн фонунда калыптанган. Тоо кыркаларынын активдүү көтөрүлүшү бүгүнкү күнгө чейин уланууда жана анын натыйжасында ландшафттардын литогендик негизин тынымсыз кайра түзүлүп жаткан мезгилде аймактын жаратылыш комплекстери өзүнүн динамикалуулугун сактап келет. Бирок азыркы кезде Кичи Нарын дарыясынын алабында тынымсыз жүрүп жаткан талкалануу жана эрозия процесстери, мөңгүлөрдүн иш-аракети, кар көчкүлөр, селдер, жер көчкүлөр сейсикалык активдүүлүк менен айкалышып жаратылыштагы үзгүлтүксүз кайра түзүлүү процессин жандандырып турганын байкоого болот.

Эндогендик процесстердин таасири астында пайда болгон заттын жана энергиянын активдүү кыймылы табигый комплекстерди функционалдык динамикалык системаларга (тоонун каптал бети менен түздүктүү-өрөөндүү аймактарды) бириктирет. Бул процесстердин көрүнүшүнүн чегинде зоналар жана алардын келип чыгуусу, заттын

ташылуусу менен анын топтолуусу көрсөткүчтөрү бири-биринен обочолонуп турат. Жогорудагыдай көрсөткүчтөрдү эске алуу менен Кичи Нарын дарыясынын алабындагы ландшафттарды өздөрүнүн динамикалык абалына жараша көптөгөн процесстердин келип чыгуу (бийик тоолуу нивалдык жана субнивалдык), транзиттик (тоо капталдарындагы токой, шалбаа, талаа) жана аккумуляциялык зоналарына (тоо этектери, тоо аралык өрөөндүү-ойдуңдуу түздүктөр, жарым чөл) бөлүштүрүүгө болот.

Морфотектоникалык көрсөткүчтөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен кеңдик жана бийиктик боюнча дифференциациялоонун негизинде каралып жаткан аймактын жалпы ландшафттык структурасын тоо ландшафттарынын классына кирген 5 подкласска: бийик тоолуу, орто бийик тоолуу, тоо этеги-бөксө тоолуу-адырлуу, тоо-өрөөндүү жана тоо аралык ойдуңдуу түздүк деп классификациялоого мүмкүндүк берет. Биринчи үч подкласс тоо капталдарынын ландшафттарына кирет, аларга литогендик негиздин өйдө көтөрүлүүсү, талкалануу процесстеринин басымдуу болушу, түпкү тектердин жер бетине жакын жатышы, инсоляция жана циркуляциялык экспозиция менен байланышкан көп түрдүүлүк, ошондой эле рельефтин кескин тилмелениши мүнөздүү. Ландшафттардын экинчи тобу (тоо өрөөндөрүнүн төмөнкү бөлүктөрү жана тоо аралык ойдуңдардын таманы) негизинен калың аккумулятивтик тектердин тектоникалык чөгүүсүнөн түзүлгөн жана алар дифференциациянын аз түрдүүлүгү жана бөлчөктүүлүгү менен мүнөздөлөт.

Аймактын ландшафттарынын бөлүштүрүлүшү бийиктик зоналуулуктун мыйзамына так баш ийет. Ландшафттардын бийиктик структурасын талдоо Кичи Нарындын алабынын ар кайсы аймактарынын бийиктик зоналуу спектрлеринин олуттуу айырмачылыгын көрсөтөт. Тактап айтканда спектрдин эки түрү бар: Ички Теңир-Тоо жана Борбордук Теңир-Тоо. Бул спектрлерде өз алдынча тилкелер негизинен ландшафттын беш гана түрүн түзөт: жарым чөл-кургак талаа, талаа, тоолуу шалбаа, тоолуу шалбалуу талаа

жана гляциалдык-нивалдык. Калгандары профилдердин салыштырма бөлүктөрүндө (Кичи Нарын дарыясынын айрым жерлеринде саздактуу талаа, бадалдуу шалбаа, токой жана тундра) локалдык түрдө гана таралууга ээ. [1; 2; 5].

Колдонулган адабияттар

1. Атлас Кыргызской ССР. – Москва, 1987.
2. Благообразов В.А. Бассейн реки Нарын. Физико-географическая характеристика. – Фрунзе, 1960.
3. Благообразов А.Н., Костромин С.А., Чупахин В.М. О речных террасах в районе слияния Большого и Малого Нарына. – Фрунзе, 1959.
4. Топографическая карта. Масштаб 1:100 000.
5. Чупахин В.М. Внутренний Тянь-Шань. – Фрунзе, 1959.

Рецензент: г.и.к., доцент Бакиров К.Б.